

**Света Зона:
един специфичен местен култ от Мелнишко**

Вихра Баева

Публикуваният тук текст е част от по-голямо изследване с работното заглавие „От честния пояс на Пресвета Богородица до коланчето за рожба: ритуали, образи, наративи“, разработвано от авторката в рамките на индивидуален проект към ИЕФЕМ, БАН. Представените тук описания и интервюта са резултат от теренна работа, проведена в Мелник в края на август 2009 г.

Започвам с уговорката, че в този текст възприемам названието „**Света Зона**“, което се употребява в съвременната езикова практика на мелничани и което съм регистрирала на терен. Всъщност това е побългарен вариант на гръцкото название “*αγίας ζώνης*“ (свети пояс) и се отнася до Честния пояс на Пресвета Богородица. Поясът е една от одеждите на Божията майка, запазена след Успението ѝ и почитана от християните заради извършеното от нея през Х в. чудесно излекуване на императрица Зоя. Празникът в чест на реликвата е известен като Полагане честния пояс на Пресвета Богородица и се отбелязва от църквата на 31 август (Дебольский 1901: 136; Жития 1991: 405). В продължение на векове център на култа към честния пояс в православния свят е Ватопедският манастир на Атон: там се пази (или поне се вярва, че се пази) част от Богородичния пояс, която продължава да върши чудеса. И до днес монасите от Ватопед изработват и раздават на вярващите коланчета – символични двойници на реликвата, които се освещават при нея и

притежават чудотворни свойства за лекуване на ракови заболявания и безплодие.

Почитането на честния пояс и отбелязването на празника му не са присъщи на българската традиция. Единственото известно засега изключение¹ е най-малкият български град **Мелник**, където и до днес съществува специфичен местен култ към „света Зона“, който се явява пресечна точка на влиянието, идващо от Ватопед, и местните фолклорни традиции и знания. Историята на селището и отношенията между различните етнически общности, които го населяват в по-старо и по-ново време представлява сама по себе си отделен научен проблем, който няма да бъде обект на анализ в този текст. Ще отбележа само присъствието на компактно гръцко население, което обитава Мелник докъм 1912-1915 г., когато градът е опожарен и жителите му се изселват в Гърция, като голяма част от тях се установяват в най-близкия до границата град Сидирокастро (Валовица, Демирхисар). На тяхно място пристигат и се заселват бежанци от Егейска Македония с българско етническо самосъзнание, както и жители на околните села².

Параклисът „Света Зона“ се намира на платото „Св. Никола“, издигащо се югоизточно над Мелник. Построен е на мястото на по-стар манастир, известен под названието „Света Богородица Спилеотиса“ (Света Богородица от пещерата), а по късно и „Света Зона“. Доскоро руините му все още са били запазени, но към днешна дата вече са почти напълно разрушени. Манастирът е собственост на Светия Синод на Българската Православна Църква (Неврокопска митрополия) и е под закрилата на Закона за опазване

¹ Връзка с почитането на пояса се открива и в бившето с. Горни Воден, днес квартал на Асеновград, където се провежда друг специфичен местен празник – „Златната ябълка“. Там обаче може да се говори по-скоро за „крипто-култ“, доколкото връзката между Честния пояс и извършваните на празника ритуални практики не се осъзнава от местните хора, поне в съвременността. Повече по въпроса вж. у Баева 2010.

² По въпроса за историята на Мелник отправям към следните съчинения: Мелник 1989; Енциклопедия Пирински край 1995; Цветков 2002; Marinov 2009. За съвременното състояние на града вж. Христова, съст. 2000.

паметниците на културата. Основан е в началото на XIII в. от деспот Алексей Слав, тогава владетел на тези земи. Със създаването на манастира е свързан сигилий (дарствена грамота), издаден през 1220 г. от самия Алексей Слав, който се съхранява и до днес в библиотеката на манастира Ватопед на Атон. В документа манастирът е наречен „деспотски и царски“ – един особен статут, какъвто засега не е документиран за друг манастир у нас (Нешева 1994: 19-20).

Предполага се, че рядкото название на Спилеотиса е свързано с практиката на отшелничество в скални пещери, присъща за ранното монашество по нашите земи. При археологически разкопки в непосредствена близост до манастира е открит скален скит на неизвестен монах – отшелник. Скитът е бил използван едновременно като килия и параклис и обитаван чак докъм периода на Възраждането (Нешева 1994: 34). На терена документирах устен разказ, който е единичен и „непредставителен“, вероятно „авторска версия“ на информатора, но е интересен с това, че свързва названието „Спилеотиса“ с пещерата, в която Богородица се е крила от войниците на Ирод и с фолклорния сюжет за паяка, изплел паяжина на входа ѝ, за да защити Божията майка³.

По сведения на В. Нешева в народна среда названието „Спилеотиса“ се трансформира във „Свети Спили“ или „Свети Спил“, популярно до най-ново време (Нешева 1994: 29). За съжаление не регистрирах на терен това название, нито евентуалните фолклорни представи и разкази, които биха съпътствали подобен персонаж.

Към средата на XIV в. тогавашният управител на Мелнишка област Йоан Углеша предоставя манастира „Света Богородица Спилеотиса“ за метох на Ватопедския манастир на Атон. Вероятните причини за това са

³ Вж. Вариант на този разказ в: А. Георгиева (съст.) Когато Господ ходеше по земята. 77 фолклорни легенди с тълкувания. София, Наука и изкуство, 1993, с.74, № 30 (взет от СБНУ, 2, с. 162, № 4; същото в БНПП, т. 7, с. 194).

османското нашествие, несигурността и икономическите проблеми на малките манастири, както и активната политика на Атон за установяване на власт и влияние върху все по-обширни територии. Ролята на Ватопед в църковния живот на Мелник е видима и от факта, че още два мелнишки манастира стават негови метоси. Очевидно именно под Ватопедско влияние се установява и култът към Честния пояс и като резултат на това главната църква на манастира „Света Богородица Спилеотиса“ получава названието „Света Зона“, което се прехвърля и върху целия манастир и е засвидетелствано в писмени източници към края на XVII в. (Нешева 1994: 20-35).

В течение на дългата си история манастирът „Света Богородица Спилеотиса“ („Света Зона“) е многократно разрушаван и отново въздиган. По време на Балканската война (1912 г.), когато гръцкото население напуска Мелник, манастирът е напълно изоставен и започва постепенно да се руши. Едва през 40-те години на XX в. върху останките на главния храм е построен и сега действащият параклис „Света Зона“, който продължава да бъде култово средище за населението на Мелник и района.

В наши дни мястото функционира също като туристическа дестинация и културно-историческа забележителност – една тенденция, която се наблюдава при повечето свети места от социалистическия период насам. По проект „Мелник, богоизбраният град, от разруха към извисяване“ с организация – изпълнител „Сдружение Мелник 2005“ е създадена екопътека, която отвежда от центъра на града до платото „Свети Никола“. Там туристът може да посети както параклиса „Света Зона“, така и старата митрополитска църква „Свети Никола“ и останките от крепостта на деспот Алексей Слав и на манастирите „Свети Харалампий“ и „Свети Архангели“. Поставени са и специални табели с информация за културно-историческите обекти.

Водена от интереса си към Честния пояс, посетих Мелник в края на август 2009 г., като наблюдавах протичането на празника на „Света Зона“ и проведох интервюта с единадесет информатори. Еднократното ми пребиваване на този терен в рамките на няколко дни не е достатъчно за постигането на плътно описание и задълбочени наблюдения, но все пак позволява да се очертае общата картина на един интересен локален култ, за който има малко сведения в научната литература. Виолета Нешева например отбелязва, че: „Макар и в руини, манастирът се почита като свято място от жителите на Мелник и околностите му, като на храмовия празник тук се стичат поклонници“ (Нешева 1994: 20). Иваничка Георгиева споменава за почитане в Мелнишко на „св. Зуна“ като отделна светица – персонификация на Богородичния пояс – главно от жените, „за здраве и за да раждат“ (Георгиева 2000:50).

В местната езикова практика **названието „Света Зона“** има широк обхват: с него се означават както параклисът и околната местност, така и празникът на 31 август, а също патронната икона и самият обект на почит, чийто облик е доста неопределен и сложен. Така или иначе „Света Зона“ се превръща и в повод за гордост у жителите на Мелник и своеобразен маркер на локалната идентичност. Различни събеседници изтъкват уникалността на празника и свързаните с него практики:

***СИ:** Много е силна (света Зона – В.Б.)! Наистина е силна! Та то е единствена в България. На друго място никъде, само в Мелник!*

***КГ:** Но света Зона е един особено почитан и уважаван, може би единствен в Благоевградска област празник и ден, който се отличава с този характерен момент, а именно пояса, от “зона”, червения конец и т.н.*

СТ: И защо точно във Мелник се празнува. Защото като отворите календарчето, там дори няма знак, нали, че... А за Мелник това е много голям празник.⁴

Особено място в системата на култа заема **иконата „Света Зона“**, смятана за чудотворна и „много силна“ (СИ); „Она е най-верната икона. За здраве, за всичко“ (МЯ). „Силна е много! Света Зона специално – силна икона“ (КК). Всъщност оригиналното название на иконата, изписано върху нея е „Преставление на Пресвета Богородица“. Иконографският тип е рядък за българската традиция и изобразява апокрифния сюжет, според който Богородица, по време на телесното си възнесение предава пояса си на апостол Тома⁵. В горния край е изобразено предаването на честния пояс на апостол Тома: Богородица и Тома са на облаци и тя му подава пояса си, а вдясно от нея е изобразен архангел, вероятно Гавраил. Долу е представена сцената с отварянето празния гроб на Божията майка. Тук Тома е в централна позиция, а в ръцете си държи златния Богородичен пояс и го показва на останалите апостоли, събрани около ковчега. Интересен детайл е присъствието на друга Богородична одежда – вероятно ризата, също златна, която един от апостолите изважда от ковчега.

Централната позиция на ап. Тома, фактът, че именно той държи пояса, както и донякъде полово амбивалентният облик на изображението му вероятно стават причина повечето вярващи да не разпознават апостола, а да възприемат неговата фигура по-скоро като Богородица или дори като „света Зона“.

СИ: Ами, за иконата – иконата е много силна.

⁴ Всички приведени в текста цитати са от теренни записи, които се съхраняват в НЦНМКН към ИЕФЕМ при БАН под номер АИФ I 440.

⁵ Вероятно този сюжет възлиза към латински апокрифен текст, известен като Евангелие на псевдо Йосиф Ариматейски (Давидов Темерински 1995: 185-186; Серафимова 2005: 70), който се разпространява в българска и славянска среда като Слово на апотол Тома за въздвижение на светата Панагия (Йорданова 2002). Повече внимание на този въпрос отделям в изследването, по което работя в момента.

ВБ: *То какво има на нея изобразено?*

СИ: *Ами има като Света Богородица. И покрай нея май имаше...
Имаше и други неща. Ама може да идете да я видите.*

МЯ: *И са изнася иконата на света Зона с пояса.*

ВБ: *И тоя пояс е някъв специален пояс?*

МЯ: *Специален си е, там си е изрисуван. На кръста ѝ, на света Зона.
На иконата си е. Утре ако излезеш, ќе го видиш как е.*

Иконата е сравнително нова – вероятно от началото на ХХ в., но при скорошната ѝ реставрация е установено наличието на по-стар живописен слой, от който е разкрит малък участък в горния край по средата. Засега не е известно какво е по-старото изображение. Запазен е спомен, че иконата е принадлежала на разрушения вече манастир „Света Зона“, а по-късно е стояла в едноименния параклис, но е преместена в града, за да се запази от кражби. През по-голямата част от годината иконата се съхранява в мелнишката църква „Свети Йоан Предтеча“, по-популярна в града като „Свети Яне“, но в навечерието на празника се носи до старото ѝ място в параклиса „Света Зона“ и остава там до следобеда на другия ден.

В „Свети Яне“ се пазят и още няколко икони, останали от стария манастир и видимо доста по-ранни. Според някои разкази в миналото те също са били изнасяни до параклиса „Света Зона“ за патронния му празник. Между тях прави впечатление и една икона на Успение Богородично, включваща и сцената с предаване на пояса, изобразена на обичайното място над ложето с тялото на Богородица. Разположението на фигурите на сцената с пояса при патронната икона „Света Зона“ е много близко до това на същата сцена на старата икона на Успение Богородично, сходен е и надписът, само че при старата липсва определението „Пресвета“ пред Богородица. Дали

обаче става дума за пряко възпроизвеждане на изображението, трябва да се произнесат специалистите.

Всъщност сегашната чудотворната икона на света Зона в Мелник най-вероятно е нарисувана, за да „замести“ по-старата чудотворна икона, която гръцките изселници отнасят със себе си, когато напускат града през 1912 г. Понастоящем тази по-стара мелнишка икона се съхранява в едноименен параклис към църквата „Свети Димитър“ в гр. Сидирокастро, където се радва на голяма почит от вряващите и продължава да върши чудеса (http://el.wikipedia.org/wiki/Σιδηρόκαστρο_Σερρώυ).

Чудотворната икона на „Света Зона“ е известна с това, че **помага при болести и нещастия**. Когато в Мелник зачестят смъртните случаи, с нея се обикаля „за здраве“, а при нужда тя се дава и „назаем“ на други селища. В съвременния религиозен дискурс е актуален разказът за това как в града имало „много умирачки“, затова хората решили да направят шествие с иконата. Сюжетът се среща в различни варианти. Споменава се за подобна кризисна ситуация преди десетина години, когато ритуалната мярка се е оказала ефективна:

***СИ:** А, имахме по-рано, преди десетина години, умирачки много в Мелник. Преминаха със света Зона по града и прекратиха.*

Неколцина от информаторите разказаха съвсем „пресен“ случай от 2009 г., когато в града загинали няколко души. Като особено трагична се изтъкваше смъртта на млад мъж с току-що родено дете. За да прогонят злината, мелничани вземат иконата на „Света Зона“ и я „шетат“ по града с надеждата, че смъртните случаи ще престанат:

***СИ:** Сега пак имахме много, от Нова година досега – осем човека.*

***ВБ:** Възрастни хора?*

***СИ:** А, млади, и млади. Сега последно едно момче, трийсетгодишно. Те така. Та иконата пак я извадихме и се надявам да се прекрати.*

ВБ: *То молебен ли, как се казва?*

СИ: *Ми не знам как се казва, но има нещо.*

Разказът на деветдесетгодишната баба Стойна добавя интересен детайл към събитието: според него последното шествие с иконата е проведено именно по нейна инициатива.

ВБ: *Ами ти чула ли се да е помогнала на някой света Зона!*

СТ: *Помага на всички! Света Зона га зимат, по селата га карат. Шетат га по селата. И ние га шетяхме тук по града.*

ВБ: *Едно време?*

СТ: *Сега, сега. Много умирачки! Много умирачки тука в нашия град! И викам на попа: Яз съм най-стара, мен ке слушааш! Зимаш иконата, ша га обикóлиш по целия град. Обиколия я, курбан заклаха... Послужси попа. Попа ни е млад.*

ВБ: *Щом е млад, ша слуша.*

СТ: *Е! Обиколия га. То много народ умре. Млади, стари. Едно момче умре на трийс-шес години. Таман вчера му са роди бебенце, и той умря.*

В репертоара Костадин Костов от близкото до Мелник с. Златолист (със старо име Долна Сушица) присъства добре разгърнат разказ за чудотворно спиране на „умирачката“ в родното му село. Събеседникът предава разказ на своя позната, назована по име, която е пряк свидетел на разказваните събития. Макар да не е посочена годината на събитието, се подразбира, че е било отдавна: разказвачката, която сега е баба, тогава е била осемнадесетгодишна. Конкретната болест, върлувала в селото, не е уточнена, но в подробности се рисуват ужасяващите ѝ проявления. Така тя придобива характеристиките на митично зло, сполетяло жителите на селото:

КК: *Мриели са много хората [...] На татко ѝ брат. Починал. След известно време се разболяла дъщеря му на същия човек, нейна първа*

братовчедка. Посинели ѝ вече ръцете, ноктите, краката – и тя ша мрие. [...] Той казва: да! И ние ще умрем, казва. По тялото на децата му и на него се явявали голями пришки, гнойни, пукали се, не заздравявали и пак се явявали. И ние, казва, ще умрем.

Прави впечатление, че изобщо не се споменава за намесата на професионален лекар, за употребата на лекарства или други средства на класическата медицина. От разказа се подразбира, че шествието с чудотворната икона е единствената възможна мярка за справяне в подобни ситуации. Утвърдените от традицията ритуални практики включват обикаляне на селището с иконата, водосвет и принасяне на дарове:

КК: *Хората се принудили, дошли са. На пет километра са намира тука, на юг, Долна Сушица старото име, сега Златолист. И са взели иконата, тая същата, дето е, света Зона. И са я докарали във селото, на площада. Прави са водосвет. Обиколило са е цялото село със нея. И тоя, дето казваше, че и ние ще умрем, дядо Туфа, Калушевият по прякор, той дал едно платно, тогава се е ткаело, тъчело се е, един топ. [...] Иван Крушликов (?), една цяла лирка сложил на иконата, на света Зона.*

В крайна сметка ритуалните практики се оказват ефикасни: „И спрела всекаква умирачка във самото село“. След разгърнатия разказ за страшния мор в Долна Сушица и последвалото го чудотворно изцеление благодарение на иконата на света Зона информаторът добавя кратко съобщение за подобни случаи в други близки селища:

КК: *След това във село Калиманци, булката ми е от там, говореше нейния баща, също са откарвали... Във село Калиманци умирали са много младежи. Пак същата икона са я карали на село Калиманци. (...) И даже във Склаве са я откарвали.*

Така след разказаните случаи логично се налага изводът за чудотворната мощ на иконата в случаи на масови епидемии и смърт: „*Винаги, когато има смъртни случаи, тя помага*“.

Обикалянето с чудотворна икона в рамките на селището е специфична форма на литийно шествие, различна от празничната лития. Това е утвърдена ритуална „мярка“, която се прилага в случаи на **масови болести и епидемии**, особено по време на **чума**. Опазването на покровителстваната от нея територия от епидемии е една от традиционните функции на чудотворната икона⁶. Документирано е подобно вярване за предпазване от чума, свързано с иконата на Св. Богородица Троеручица от Хилендарския манастир на Света Гора – една от най-прочутите чудотворни икони на православния свят⁷. Практиката да се правят литийни шествия при масови болести, придружена от съответния разказ за чудесно изцеление, е свързана и с чудотворната икона на Св. Богородица Одигитрия от Рилския манастир (Пимен 1995: 292)⁸. Локален разказ за чудесно изцеление при чумна епидемия съществува и за иконата на Св. Богородица Троеручица от Троянския манастир, само че там иконата не обикаля землището, а спасява тези, които са потърсили подслон в манастира (Пимен 1995: 293-294).

⁶ На отвещането на опасности (глад, болести, епидемии) като един от основните топоси в разказите за чудотворни икони обръща внимание Е. Бакалова (Бакалова 2006: 48).

⁷ Според Владета Янкович това вярване е свързано с историческия факт, че през 1347 г. тогавашния сръбски цар Душан, заедно със съпругата си и децата си търси убежище в Хилендарския манастир по време на разразилата се тогава чумна епидемия. Със себе си той донася и чудотворната икона на Св. Богородица Троеручица, която впоследствие дарява на манастира. В документ от 1804 г. се разказва, че след като един от хилендарските монаси умира от чума през същата година, братята вземат чудотворната икона и я носят с шествие около манастира, като молят Божията майка за защита срушу болестта (Janković 2001: 121).

⁸ Прилагам разказа на митрополит Пимен, защото очертава точно модела на този тип шествие: „Околното население я почита като изцелителка при тежки заболявания на отделни лица и при масови епидемии. В такива случаи нуждаещите се идват за иконата. Свещеник в епитрахил, монах, прислужник и въоръжена охрана посещават дома или обхождат засегнатите места, правят водосвет, поръсват и се връщат.

Още са пресни спомените от чумната и холерната епидемии, когато целият край е бил засегнат. По молба на населението от засегнатите градове и села двама йеромонаси и един след всеобщо бдение и молебен с лития изнесли иконата от манастира. Навсякъде иконата била посрещната с тържествена почит и заедно с иконата и светена вода обикаляли домовете, поръсвали хора и животни. С благодатната помощ на Божията майка страшният мор се прекратил и изплашеното население се прибрало по домовете си и се отдало на мирен труд“.

Съществуват сведения и за литийни шествия с чудотворна икона по време на чумни епидемии в Асеновград (Маринова 1996: 125). За самия Богородичен пояс също се разказва, че е извършил чудо по време на епидемия от холера в Адрианопол (Дебольский 1901: 137; Пимен 1995: 233)⁹.

Шествието за предпазване от болести има своите аналози и във фолклорната култура. При заплахата от епидемии се прилага обредно ограждане на селото – заораване (Маринов 1994: 741-743) или опасване с изпредена за една нощ нишка (Иванов 1992: 263). Заграждане на къщите е регистрирано например в с. Ваклиново, Гоцеделчевско. При епидемии от чума, седем жени от седем къщи изплитали за една нощ въже, с което обграждали селото (Пирински край 1980: 475).

От друга страна обикалянето на домовете в рамките на населеното място е основен структурен елемент на голяма част от календарните обреди (кукери, коледари, лазарки, водичарки, пеперуда и пр.) Вярва се, че по този начин се прогонват злите сили и се осигурява здраве и благополучие на отделните домакинства и на цялата селищна общност. Движението на обредните лица и извършваните от тях обредни действия очертават и сакрализират територията на селището, превръщат я в защитена и „благословена“. На същия механизъм на обхождане-сакрализиране се основава и ритуалната „ефикасност“ на литията и вероятно това също допринася за нейното утвърждаване във фолклорна среда и за нейната устойчивост във времето. В локалната религиозна култура на Мелник моделът на обикаляне на селището с чудотворната икона се запазва, въпреки че чумните епидемии отдавна са останали в миналото, и се актуализира при ситуации, които се разпознават като кризисни за общността и символично се изравняват със ситуацията на епидемия („много умирачки“).

⁹ За паралелизма в проявяването на чудотворната мощ на реликви и икони пише Е. Бакалова (Бакалова 2006: 48-49).

Другата сфера, в която иконата на „Света Зона“ оказва чудотворна помощ, е **зачеването и раждането**. С тази икона са свързани ритуални практики за лекуване на безплодие чрез **опасване с червен конец**. При иконата в църквата „Свети Яне“ се окачват чилета с червена прежда, подарена от местни жени. От тези чилета вярващите взимат конци, които носят на китката, на врата или в подгъва на дрехата, в джоб или в портмоне – „за здраве“. Когато обаче бездетна жена иска да забременее, трябва да завърже конца на кръста си и да го носи четиридесет дни (или докато зачене):

СТ: Има [конци – ВБ], помагат. Там до иконта са. Там си ги зимат хората, много помагат. Кой нямат бебе.

ВБ: А!

СТ: Да. Кой нямат деца. Помага.

ВБ: Кво са прави с тях?

СТ: Еми носат ги на кръста, едни така си ги закачат, кой как си иска. Си ги носат. Четирици дена трябва да ги носиш редовно! Редовно трябва да ги носиш! И Господ помага на вярващия!

Както може да се очаква, смята се че силата на конца е още по-голяма в деня на самия празник на „Света Зона“ и на мястото на съответния параклис, затова конците играят съществена роля в обредните действия на този ден и обредната практика на опасването с тях се съчетава с преспиване в църквата. Разбира се поддържането на тази практика е подкрепено от разкази за случаи на успешно сдобиване с рожба. Така например централно място в репертоара на цитирания вече Константин Костов заема разказът за собствената му майка, която се сдобива с три здрави деца след преспиване на свящото място.

КК: След това, майка ми, ѝ са починали трите деца. Четири години не е имала рожба.

ВБ: *Вашата майка?*

КК: *Лично мойта майка. След това взимат едно детенце да го гледат. И дошла тука да спие. След като спала на Света Зона, веднага заносила. Ражда сестра ми, след това аз, още една друга – и ставаме общо четири деца.*

След като разказа за чудесната помощ, която майка му получава от света Зона, за да се сдобие с рожби, събеседникът ми добави и „продължение“ на историята: как майката, вече възрастна, изпраща всяка година дарове за благодарност.

КК: *Изпуснах да кажа, че майка ми след като вече си отима децата от света Зона, оттука, всека година... Възрастна беше, не можеше да довада да спие тука. Винаги изпращаше – дали ке е забрадка, дали ще е престилка, дали ще е некой плат така, за рокля, за пола – но винаги по некои подаръци изпращаше за света Зона.*

Темата за чудотворната сила на Света Зона в сферата на зачеването и раждането се развива в още един разказ за познати на интервюирания, които идват да благодарят на празника.

КК: *Сега има едно семейство от Катунци също. Едната е вече осми клас, и ся си отимáха пак едно. И те дойдеха, спаха миналата година и ся със желание пак дойдеха, и искат да вземат участие във носене на иконата.*

Като извод от разказаното, отново се появява поантата за необикновената чудотворна сила на Света Зона: *Силна е много! Света Зона специално – силна икона.*

Подобен разказ, или по-скоро съобщение, за помощта на Света Зона, записах и от Соня Точева. В навечерието на празника тя с искрена радост сподели за два случая на жени, които са станали майки след преспиване в параклиса на предишния празник:

СТ: *Ами тези жени, които спаха миналата година, имаме новини, че имат вече бебета. Та затова няма да идват тая година. (...) Ще дойдат като поотраснат бебетата да се похвалят. (...) Имам хубави новини!*

Разказът на Стамена Илиева свидетелства за чудотворната помощ, получена от жена от Петрич. Споменава се и за практиката родените с помощта на Света Зона деца да се кръщават в нейния храм, което е обичайно и за Горни Воден:

СИ: *Значи, знам, че от Петрич една жена тука идва, в нашата църква и забремене. И тя си казва, че е оттука, от църквата, от конците. И тук си кръсти детето.*

Празникът на 31 август протича на две нива – светско, свързано с отбелязване Деня на Мелник и религиозно – отдаване почит на честния пояс на Св. Богородица. В миналото именно на 31 август се е провеждал съборът на Мелник, празнуван масово не само от мелничани, но и от жителите на околните села и на близкия град Петрич. Още в навечерието на празника при параклиса „Св. Зона“ са се събирали големи групи хора, които са преспивали там за здраве.

МЯ: *Иконта а изкарваха с добици. И носат а на гръб, изкарват а отдолу. Адно време така беше. Вечер одиа сичките – от Петрич, от селата, отсекъде имаше народ.*

ВБ: *И от Мелник.*

МЯ: *И от Мелник. И от селата имаше много. Спиехме там. Майка ме караше там да спия.*

ВБ: *Като малка?*

МЯ: *Като малка, сетне и голяма, спяхме там.*

ВБ: *То защо се сти там?*

МЯ: *Ми вътре църквата, тя се напълнюваше хора да спят. Кой не може вътре, късно е ушел, лягат вънка на поляната. Там спият. Багашо там, добици връзани, коне, магарета, сичко. И там спиехме на поляната.*

ВБ: *И какво казват, за здраве че е?*

МЯ: *За здраве. Мно-ого, мно-ого! За това! И там спием.*

По спомени на интервюираните е имало традиционните за всеки събор курбани, сергии на амбулантни търговци, музика, хорá и закачки между моми и ергени.

МЯ: *Там спиехме, брo цяла ноц! До утрината те не заспиват, оти от селата, отсекъде. Мoми, ергени – пълно.*

ВБ: *Па и веселба е имало.*

МЯ: *М-хм.*

ЦЯ: *Там е било сваячката.*

ВБ: *Еми да. То трябва някъде...*

МЯ: *Някъде трябва да има все таки. За нещо да...*

По времето на социализма по силата на познатия идеологически механизъм, съборът се трансформира/преименува в „Ден на гр. Мелник“. Така празникът продължава да се чества по времето на социализма, като обаче доминира светската му страна – например, организира се „културна програма“, провеждат се Дни на поезията и пр., или както се изрази кметът на града Христо Ташев, празникът е бил „покомунистичен“. Разбира се религиозното честване на празника не се прекратява, но протича неофициално и „маргинално“.

ДК: *Хoдeхa си, и през социализма си хoдeхa. Осoбeнo тия, пeтpичкия район. Нe ги интересуваше, чe забpаняват, чe твa, чe oнвa.*

ВБ: *А вие тука от Мелник?*

ДК: *И от Мелник са качваха някои хора, ама... На тея, на партийците, ако мъжа е партиец, жената не е... Ако га видят на черквата,*

те искат сетне да изключат от партията мъжа ѝ. Ей такива мотки, разбираш ли, бяха. Ама... ходеха си, ходеха, посещаваха горе.

След края на социалистическия период религиозното отново заема подобаващо място в празничния комплекс. Както вече стана дума, „Света Зона“ все повече добива статута на една от емблемите на локалната идентичност, наред с виното, меловете и Кордопуловата къща, макар че все още празникът не се е превърнал в популярна туристическа атракция. През 2009 г. честването на **Деня на Мелник** включваше фолклорна програма на градския площад вечерта на 29 август, организирана от местната фондация „Леб и вино“ като „подарък“ за жителите на Мелник. В програмата участваха двамата основатели на фондацията Яне и Елена Каменарови, облечени във фолклорни костюми, както и танцова формация към фондацията, а също и четири гостуващи състава от Република Македония. Пак фондация „Леб и вино“ беше издала и специална програма за празника, в която бяха упоменати основните събития – светски и религиозни¹⁰. На следващата вечер на площада отново имаше хорá под съпровод на местен оркестър от сватбарски тип, поканен този път от кмета на града.

Църковният празник „Полагане честния пояс на Пресвета Богородица“, популярен в Мелнишко и района под названието „Света Зона“, е свързан с типичното за фолклорното християнство „празване“ от работа и е предшествано от едnodневен пост, спазван главно от по-възрастните жени:

СТ: *В Мелник не се работи, тук се празнува, даже бабите постят за утрешния ден.*

ВБ: *Колко време постят?*

¹⁰ Повече за фондация „Леб и вино“ вж. на www.lebivino.bg. Репортаж за празника и интервю с организаторите са публикувани на http://www.sandanski1.com/news/show_news.php?subaction=showfull&id=1252230481&archive=&template=S10.

СТ: *Ами постят. Ей сега значи, Отсичане главата на Йоан Кръстител¹¹, и на следващия ден пак. На Отсичане главата на Йоан Кръстител освен че се пости, не се яде червено и над другия ден пак постат още един ден до самия празник.*

Ритуалните действия започват в навечерието на празника на 30 август. Към шест часа вечерта иконата се изнася от църквата „Свети Яне“. За разлика от наблюдаваните от мен литийни шествия в Асеновградско (Баева 2001: 45-47; 64-66), тук тя не се поставя на специална носилка, окичена с цветя, а се носи на ръка от двама мъже, които периодично се сменят – защото изкачването на тежката икона по стръмните мелнишки склонове е изморително, но и защото се вярва, че самото носене също е „за здраве“¹².

ВБ: *Пеша ли са я носили или как?*

СУ: *Да, двама човека оттука, двама оттам.*

ВБ: *Мъже сигурно, по-здрави. По желание, които искат.*

СУ: *Да, да. И за здраве, най-важното, за здраве помага.*

ВБ: *А, самото носене и то е за здраве.*

СУ: *Да, да. Така е.*

Начело на шествието е иконата, след нея свещениците (двама на брой в наблюдавания от мен случай) и останалите богомолци. На практика шествието прекосява целия град, тъй като храмът „Свети Яне“ се намира в най-североизточната част, а параклиса “Света Зона”, където е крайната му спирка – в най-югозападната. При посещението ми първоначално участниците не бяха много, но постепенно към тях се присъединяваха още жители на града.

¹¹ Църковният празник Отсичане главата на св. Пророк и Предтеча Йоан Кръстител (популярен във фолклора и като Секновене, Обсичане и др.) се отбелязва на 29 август. Забраната да се консумират червени храни на този ден е свързана с представата за пролятата кръв на светеца. В този смисъл са и сведенията, дадени от Д. Маринов: „Тоя ден не се яде черно грозде, нито се пие червено вино: бяло грозде и бяло вино се яде и пие“ (Маринов 1994: 688).

¹² Вярването, че носенето на иконата по време на процесията осигурява здраве и благополучие, съществува и в Асеновградско – вж. Баева 2001: 46.

При старото училище шествието пресича реката и спира в централната църква „Свети Николай“, където иконата по традиция се внася, отелужва се литургия и се прави водосвет, а после – вече без участието на свещеника – се изнася до параклиса „Света Зона“, обикновено от един човек. Качването на иконата до параклиса не е особено тържествено, по сведения на информатори в миналото то е ставало и „с добици“. След като се внесе в параклиса, чудотворната икона се поставя на иконостаса вляво от Царските двери, на мястото на липсващата икона на Богородица с младенеца. Още от вечерта до иконата се окачват предварително донесените чилета с червена прежда, подарени от местни жени.

По всяка вероятност в този си вид шествието е възникнало сравнително късно: едва след като иконите от параклиса „Св. Зона“, включително и чудотворната патронна икона, са преместени в „Св. Яне“, за да се предпазят от кражби. В подкрепа на това говорят и данните, че по-рано то не се е провеждало особено тържествено (качването на иконите „с добици“), както и сегашните ми наблюдения на празника. Вероятно преди това при параклиса (а в по-ранни времена и при манастира) се е провеждал само съборът, а ако е имало лития, тя е имала различен маршрут (обикаляне около църквата или др.)

В нощта срещу тридесет и първи август желаещите **преспиват в параклиса за здраве**. По сведения от интервютата, други години е имало много преспиващи, които не се събирали вътре и се настанявали по поляната наоколо. Тази година обаче преспиващите бяха малко на брой, може би седем-осем души и имаше достатъчно място за всички. Имаше едно семейство от съседно село – баба, майка, баща и момиченце на около десет години, които от години преспиват там в навечерието на празника. Забелязах също две млади жени на около двадесет години, които бяха дошли заедно, както и жена на средна възраст, която дошла сама и решила импровизирано

да остане, макар да не носеше одеяла и подходящи дрехи. Друга жена сподели, че досега е преспивала всяка година на „Света Зона“, но сега няма да може, защото е „в цикъл“ и „не е чиста“, затова не бива да участва в ритуали, включително и да преспива в църква.

Рано на другата сутрин започва **тържествената литургия**, в която напоследък участва Неврокопският митрополит Натанаил заедно с четирима-петима свещеници и още толкова певци. Паралелно с официалния ритуал тече и народното почитане на иконата. Постоянно към нея се доближават богомолци, особено жени, които се покланят, докосват я и я целуват, оставят цветя и **дарове**. Подаряват се хлябове (домашни или купени готови пити, а също и обикновен хляб), козунаци, олио, вино и други хранителни продукти, а също пари, кърпи и много дрехи. Специфична практика тук е жените да подаряват цял кат женско облекло. По време на службата наблюдавах празнично облечена възрастна жена, която се поклони на иконата и остави пред нея около четири-пет различни дрехи. Друга информаторка разказа какво си е „*таксала*“ (обещала, обрекла) да подари на Света Зона:

СУ: *И така, две години не съм ходила, ма сега викам, не мога, не мога, ма трябва да ида. Даже съм отделила жилетка, нова. Като лани още, немаше друга, земах я. А не съм га облекла да вида каква е, що е. Но разбрах че, тука рамената щом ми висат, значи... Голема ми е. Иначе тъмновинена, много хубава. Турих една нова пола, необличана, турих една нова кърпа, може би подарък ми е от некой. И ги карам там за здраве.*

ВБ: *Ще ги подариш?*

СУ: *Ще ги подаря. Ще ги сложа на иконата и така. (...) И ся ке си запала свещ, ке си тура подаръците там, ке си напраиме адето и ще си слеземе.*

Към края на службата, когато окачената до иконата **червена прежда** вече се смята за осветена, богомолците, най-вече жените, започват да взимат конци, като оставят в замяна пари. Вземат ги както за себе си, така и за свои близки. Може да се вземат конци и „по поръчка“: хазяйката ми в Мелник не беше сигурна, че ще успее да отиде на „Света Зона“ и затова ме помоли да ми даде стотинки, за да ѝ донеса от конците.

Една от информаторките, деветдесетгодишната баба Магда, разказа за интересна ритуална практика, извършвана на този ден – **обикаляне на църквата с бял и червен конец за женитба**. Ритуалът се извършва от жена, която има неженени деца, за да им помогне да се оженят и, разбира се, „за здраве“. Сградата на църквата се опасва с два конца едновременно – бял и червен – след което червеният известно време се носи от „неженените деца“ и после се запазва при кандилото на домашната икона, а от белия се правят свещи, които се палят в църквата¹³.

МЯ: *Кой има деца неженени, вързват бел конец и червен – цялата черква а заобикалюват.*

ВБ: *Обикалят с конца църквата и какво правят после?*

МЯ: *Зима го тая жена, що го откара, и правят си свещи. [...]*

ВБ: *От конца?*

МЯ: *От конца. Карат ги на черквите, палят ги за здраве на. За женитба, да се оженят децата. И за здраве.*

ВБ: *Тоя белия и червения конец го правят на свещи?*

МЯ: *Червения конец, дават го на... Да ги носят. И сетне го зимат. Де го карат – они си знаят. Чуват си го на кандилото. Тва е тъй (?), не*

¹³ За съжаление от интервюто не става ясно къде и как точно се носи червения конец. Засега баба Магда е единствената информаторка, от която съм записала разказ за този ритуал и макар че според нея той все още се изпълнява, не съм имала възможност да го наблюдавам лично.

*можеш да го хвърлиш тоя конец на улицата. И го турат там, на иконата, дек си имат Света Богородица вкъщи, иконата, кандилото*¹⁴.

Практиката за опасване на сакрален обект с конец или мартеница се оказва твърде разпространена в Балканския ареал, като най-често се извършва за лекуване на безплодие. Подобна практика съм наблюдавала многократно в споменатото с. Горни Воден, където църквата „Света Богородица Успение – Златната ябълка“ се обикаля с бял конец и изплетеното от него коланче се носи от бездетната жена в продължение на четиридесет дни. (Баева 2001: 83-86). Опасване на църква с мартеница, която после се носи около кръста за зачеване е регистрирана и в с. Ляски, Гоцеделчевско (Спасова 2009). Подобен ритуал се извършва и в наши дни при т. нар. Говедаров камен (Говедар камен) – скала в местността Овче Поле, Република Македония. Там камъкът се опасва с бяла и червена прежда от жената, която желае да забременее и нейния *побратим*, „хванат“ измежду местните хора. После преждата се усуква като мартеница и жената я носи на кръста си в продължение на една година. (Марковски 2008)¹⁵. В литературата се откриват сведения за сходни практики на територията на днешна Македония и Косово както сред християни, така и сред мюсюлмани с различна етническа принадлежност (Алексиев 2009: 59)

В ритуала от Мелник интерес представляват и различните ритуални „употреби“ на двата конца: От белия се правят свещи, които се палят по църквите, т. е. белият конец служи като жертвоприношение пред сакралните сили за измолване на желаня резултат. Червеният конец пък остава за хората, той се носи от лицата, на които предстои да намерят брачен партньор, и може би неговата роля е именно магическото привличане и

¹⁴ Става дума за вярването, документирано впрочем и в Горни Воден, че конецът е осветен и затова не бива да се изхвърля на „нечисто място.“

¹⁵ Практиката е документирана в етнология филм на Владимир Боцев „Говедар камен“ (2002 г.) На същия ритуал се спира и Галин Гергиев (Георгиев 2003:64), като цитира и работи на македонски автори.

„осигуряване“ на партньора. Изкусително е да обърнем поглед към традиционната семантика на цветовете, според която бялото се свързва със значения като чистота, непорочност, святост, докато червеното има апотропейни, а също и брачно-еротични конотации. Комбинацията между бяло и червено е характерен елемент на един друг ритуален атрибут – традиционната за България мартеница – чиято семантика и връзката ѝ със сферата на зачеването и раждането заслужава отделно изследване¹⁶.

Тържествената служба на 31 август завършва с **проповед** на Неврокопския митрополит, след което иконата се сваля от иконостаса, изнася се навън и с нея се прави една **обиколка на параклиса**. После се поставя на специално приготвена маса на поляната пред параклиса и се отслужва **водосвет**. Вярващите преминават един след друг покрай иконата и ѝ се покланят, след което владиката ги ръси със светена вода. Както е обичайно, друг служител сипва на желаещите от светената вода за вкъщи в специално донесените от тях съдове – в наши дни главно пластмасови бутилки от минерална вода или безалкохолни напитки.

По традиция последен етап на празника е **търгът**, на който се разпродават получените дарове – в случая едно агне и споменатите по-горе хранителни продукти и дрехи. През 2009 г. търгът се водеше от сладкодумен мелничанин, който започна с думите: „Скъпи съграждани, погледнете това белорунно агне! За него е обявена нищожната цена от 80 лева!“ Понякога наддаванията са доста оспорвани: една домашна погача, например, беше продадена след оживено наддаване на солидната цена от 15 лв. Търгът представлява „веселата част“ на празника: сред шеги и смях даровете се разпродават и мелничани ги отнасят доволни по домовете си, а приходите отиват в полза на църквата.

¹⁶ По-подробно по този проблем разсъждавам в Баева 2010б.

В миналото на този ден се е правел и **курбан**, както подобава на подобен празник, но явно през последните години тази традиция е занемарена. Това се отчита като нередно от някои местни хора, дори една информаторка го свърза със зачестилите смъртни случаи в Мелник:

СУ: Даже много пъти са случáва тук, по-млади хора си загиват. И са занапред викаме, да си направиме така нещо. Не че го втаксувам [обещавам – ВБ], понеже съм сама. Нека всички да дадем по некой лев, да са образува едно курбанче, да са полее на тоа ден. За здраве на града, на село... Като село е, ама град го викат.

ВБ: Е, град си е.

СУ: Град е било навремето, много голем даже.

ВБ: А досега няма курбан, така ли?

СУ: Досега нема. Ама като гледам така много лоши работи и мислиме да предложиме и да кажат. Некой да събира парите и... За догодина, са вече мина тва. За догодина. И да остане като традиция, да има за хората за здраве. Дано пък нещо да помогне.

Донякъде парадоксално, въпреки развитата система на култа, в рамките на локалната общност няма единна представа за **същността на конкретния обект на почит – света Зона**. Местните хора сякаш не са склонни да обговарят това понятие, за тях то някак се подразбира от само себе си. Най-общо се очертават три основни варианта или образа на сакралната същност: света Зона е Богородичният пояс, самата Богородица или отделна светица с това име. Между отделните образи – варианти няма резки граници, те не се изключват взаимно, а по-скоро преливат един в друг, допълват се и по някакъв начин съ-съществуват в съзнанието на общността, а и на отделните ѝ членове – една неопределеност и дифузност, която

изглежда нелогична за рационалното мислене, но е по-скоро правило, отколкото изключение за фолклорния тип мислене¹⁷.

Така представения култ към света Зона от Мелник и околностите му се очертава като система от взаимно свързани елементи: сакрално място (параклисиът „Света Зона“ на мястото на разрушения манастир); сакрално време (празникът на 31 август); сакрално изображение (чудотворната икона); колективни и индивидуални ритуални практики (шествие, освещаване на червени конци, опасване на църквата), религиозни разкази. Макар и неясен и противоречив, важно място в тази система заема и самият обект на почит – света Зона. Обсъжданият тук локален култ поставя редица въпроси, свързани с разпространението на ватопедската традиция и с отпечатъка на живялото тук гръцко наследство, както и със спецификата на местната фолклорна култура, приела, наследила и развила идващите „отвън“ влияния. И най-сетне, специфичния местен култ към света Зона от Мелнишко отново извежда на преден план проблема за сложното взаимодействие и взаимно преливане между универсално и локално, специализирано и популярно, официално и фолклорно в полето на религиозното.

Исказвам сърдечна благодарност на моите събеседници в гр. Мелник, които ми отделиха време и внимание: Димитър Калинджиев, отец Димитър Туджаров, Кирил Грънчаров, Костадин Костов, Магда Янева, Соня Точева, Стамена Илиева, Стойна Точева, Стоянка Узунова, Христо Ташев, Цеца Янева.

Литература:

¹⁷ Анализ на образите и представите за света Зона правя на друго място. Вж. Баева 2010а.

Алексиев, Б. 2009: Култът към светците в исляма и балканските мюсюлманки – В: Народни култури и балкански терени. Сборник в чест на 80-годишнината на Жан Кюизиние, С., 49–62.

Баева, В. 2001: Разкази за чудеса. Локална традиция и личен опит. С.

Баева, В. 2010: От Честния пояс на Пресвета Богородица до коланчето за рожба: ритуали, образи, наративи – В: От Честния пояс на Богородица до коланчето за рожба. Изследвания по изкуствознание и културна антропология в чест на проф. Елка Бакалова. С., 70-83.

Баева, В. 2010а: Светица ли е света Зона? За измеренията на едно понятие от локалния религиозен дискурс в Мелнишко. – В: Истина, мистификация, лъжа в славянските езици, литератури и култури. Сборник доклади от Десетите славистични четения, посветени на 90-годишнината от рождението на проф. Св. Иванчев. С. (под печат)

Баева, В. 2010б: Конец, коланче, мартеница – ритуални употреби и значения в сферата на зачеването и раждането – В: Град – Етнология – Социализъм. Сборник материали от XIII Национална Етнографска конференция, Русе, 11-12 юни 2010. (под печат)

Бакалова, Е., 2006: В търсене на чудото: поклонничество при чудотворни икони. Исторически аспекти и съвременни практики – В: Любен Прашков – реставратор и изкуствовед, С.

Георгиева, Ив. 2000: Култът към Богородица в българската традиционна култура – В: Европа и България. С., 35-54.

Давидов Темерински, А. 1995: Циклус Успења Богородице – В: Турић, В. (ред.). Зидно сликарство манастира Дечана, Београд, 181-189.

Дебольский, Г. 1901: Дни богослужения православной церкви. Санкт Петербург.

Енциклопедия Пирински край. 1995: Енциклопедия Пирински край. Т. 1. Благоевград.

- Жития на светиите. 1991: Жития на светиите. С.
- Иванов, П. 1992: Фолклорът и християнството като духовни форми на живот – В: А. Ангелов, А. Кьосев (съст.). Общуване с текста. С., 261-297.
- Йорданова, М. 2002: Словото на апостол Тома за въздвижение на светата Панагия – текстологически наблюдения. – В: Пяти достойтъ. Сборник в памет на Стефан Кожухаров. С., 275-284.
- Маринова, Г. 1996: Календарни празници от Асеновград. Асеновград.
- Марковски, В. 2008: Каменот што носи деца. – <http://freedomfanclub.blogspot.com/2008/05/blog-post.html>.
- Мелник 1989: Мелник, т. 1. Градът в подножието на Славовата крепост. С.
- Нешева, В. 1994: Манастирът „Света Богородица Спилеотиса”. Историко-археологическо изследване. – В: Мелник, т. 2. Манастир „Св. Богородица Спилеотиса”. С., 13-68.
- Пимен, Неврокопски Митрополит 1995: Света Богородица – живот и прослава. С.
- Пирински край 1980: Пирински край. С.
- Серафимова, А. 2005: Кучевишки манастир „Свети Архангели”. Скопје.
- Спасова, Д. 2009: Древни магически практики в народната медицина от Югозападна България. Дисертация за присъждане на научната и образователна степен “доктор”. Благоевград.
- Христова, Св. (съст.) 2000: Граничната идентичност на малкия град. Благоевград.
- Цветков, Б. 2002: Селищната мрежа в долината на Средна Струма през Средновековието – IX – XVIII в. С.
- Janković, V. 2001: The Chilandariou Icon ‘Mother of God Tricheirousa’: History, Cult and Tradition – In: C. Hawkesworth’ M. Heppel, H. Norris, eds.

Religious Quest and National Identity in the Balkans. Palgrave, in association with School of Slavonic and East European Studies, University College, London, 113 – 124.

Marinov, Tch. 2009: De la ville grecque au musée bulgare : l'invention d'un patrimoine national à Melnik. – *Revue des Études Sud-Est Européennes*, XLVII, 1–4, București.

http://el.wikipedia.org/wiki/Σιδηρόκαστρο_Σερρών